

DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.24.2.153-168>

Sergej Valijev

Pet krščanskih zasebnih pisem iz Egipta

UVOD

Predvsem po zaslugi podnebni razmer so se v Egiptu ohranile velike količine zapisov na papirusu. In ker je bil papirus najpomembnejši napisni material v antiki, ta arheološka odkritja prispevajo pomemben drobec v mozaiku našega poznavanja življenja in družbenih razmer v helenistični, rimski in zgodnjebizantinski dobi. Od leta 1896, ko sta v Oksirihu¹ začela z izkopavanji britanska arheologa B. Grenfell in A. Hunt, je bila še posebej na tem področju odkrita velika količina zapisov na papirusu, pa tudi na črepinjah (gr. *ostraka*). Ti zapisi segajo v čas med helenističnim ptolemajskim kraljestvom in osmim stoletjem po Kr. Glede na vsebino jih lahko razdelimo na literarne, ki vsebujejo odlomke literarnih del (v Oksirihu so bili najdeni papirusi z odlomki Homerja, Hezioda, Pindarja, Sapfo, Alkaja, Kalimaha, Ajsila, Sofokla, Evripida, Menandra, Apolonija Rodoškega, Demostena in drugih avtorjev), in neli- terarne. Slednji nudijo vpogled v različne vidike vsakodnevnega življenja antičnih prebivalcev omenjenega področja, saj so vsaj fragmentarno ohranjena tako uradna besedila kot besedila zasebne korespondence. Pomen Oksirinha kot najdišča antičnih pisnih virov je zato neprecenljiv, isto pa velja tudi za številna druga, četudi manjša arheološka najdišča.

¹ Oksirih (staroegipčansko Per-Medjed, koptsko Pemdje, arabsko Al-Bahnasa), mesto zahodno od Nila, ob kanalu Bahr Yusuf, ki vodi proti Fajumski oazi, je bilo v pozni antiki pomembno pokrajinsko središče in tretje največje mesto v Egiptu. Od konca četrtega stoletja naprej je bil Oksirih prestolnica rimske pokrajine *Arcadia Aegypti*. Oksirih je imel gledališče, ki je lahko sprejelo 11.000 gledalcev, štiri javna kopališča, številna svetišča, posvečena egipčanskim, grškim in rimskim božanstvom. Krščanska prisotnost se v mestu omenja od 3. st. dalje. Konec 4. st. pa je krščanstvo v mestu že povsem prevladovalo. Mesto, ki je bilo sedež škofa metropolita, je v krščanski dobi slovelo po številnih cerkvah in samostanih. Poleg prevladujoče krščanske skupnosti je bila v Oksirihu navzoča tudi manjša judovska skupnost. Po arabski osvojitvi l. 641 je mesto postopoma izgubljalo pomen in nazadovalo. Danes se na območju, ki se približno ujema z antičnim Oksirinom, nahaja manjše mesto Al-Bahnasa z ok. 16.000 prebivalci. Prim. Di Bernardino, »Ossirinco«, 3000–3007.

Nekatera besedila, med drugim tudi dve izmed spodaj obravnavanih pisem, pa se niso ohranila niti na papirusu niti na črepinjah, temveč na pergamentu. Pergament – napisni material, pridobljen iz živalske, zlasti ovčje ali kozje kože, strojene z galunom – je bil dražji od papirusa. V antiki so ga le redko uporabljali za zapisovanje neliterarnih besedil, kakršna so bila tudi zasebna pisma. Kot piše L. Blumell, so med doslej objavljenimi približno 7500 pismi, izvirajočimi iz Egipta iz obdobja med 3. in 7. st. po Kr., samo štiri pisma ohranjena na pergamentu.² Dve izmed njih (PSI III 208 in PSI IX 1041) pripadata istemu piscu, oksirinskemu škofu Sotasu, kar kaže, da so kristjani v Oksirinhu v 3. st. izdelovali svoje kodekse, njun ostanek pa sta omenjeni pismi na pergamentu.³

Pisma, ohranjena na papirusu in pergamentu, ki jih obravnavam v nadaljevanju, sodijo v čas med drugo polovico 3. st. (tri Sotasova pisma) in 4. st. (P. Bour. 25 in PSI X 1161). Namen članka je opozoriti, da antična neliterarna besedila pogosto nudijo vpogled v življenje tedanjih kristjanov. Sotasova pisma – imenujejo se po škofu v prej omenjenem kraju Oksirinh – so bila najdena prav na področju tega antičnega mesta (Οξύρυγχος, danes Al-Bahnasa). Po drugi strani pa ni znano, kje je bilo najdeno pismo iz zbirke *Les Papyrus Bouriant* (P. Bour. 25), ki je sicer bilo iz Sirije poslano v Egipt, ter pismo PSI X 1161. V zadnjem primeru ni znan niti kraj nastanka.

Pri prepisu sem izhajal iz izdaj, ki so bile v digitalni obliki ponovno objavljene v korpusni zbirki *The Duke Databank of Documentary Papyri* (DDbDP).⁴ Vsi prepisi so opremljeni s kritičnimi znaki v skladu z Leidenskimi dogovori.⁵ Glavni vir za jezikovne aparate in komentarje pisem je bila Naldinijeva izdaja krščanskih pisem iz Egipta, ki še vedno velja kot eno osrednjih del s tega področja,⁶ njegova opažanja pa sem obogatil s spoznanji novejšje sekundarne literature.

Obravnavana pisma nam uveljavljanje krščanstva v Egiptu kažejo z dveh plati: po eni strani vidimo predstavnika cerkvene hierarhije, škofa Sotasa, kako posreduje v zvezi z zemljo, ki naj bi se zapustila cerkvi, in piše priporočilna pisma za člane svoje verske skupnosti, po drugi strani pa se nam v pismih Tare in Amona razkriva življenjska stiska dveh ljudi, ki prosita za pomoč svoje bližnje in v svoji pismi vtaketa znamenja krščanske identitete. V prispevku obravnavam izbrana pisma z vsebinskega in jezikovnega vidika. Pri vsebinskem vidiku se osredotočam predvsem na formulacije, ki nam omogočajo postaviti pismo v krščanski kontekst in prepoznati avtorja pisma kot kristjana (podrobneje o tem v uvodu v P. Bour. 25), in na nekatere lastnosti organizacije krščanske

2 Blumell, *Lettered Christians. Christians, Letters, and Late Antique Oxyrhynchus*, 178–179.

3 Blumell, *Lettered Christians. Christians, Letters, and Late Antique Oxyrhynchus*, 180.

4 Besedila so dostopna na spletni strani: <https://papyri.info/docs/ddbdp>.

5 Za najpomembnejša znamenja gl. Luijendijk, *Greetings in the Lord. Early Christians and the Oxyrhynchus Papyri*, xix.

6 M. Naldini, *Il cristianesimo in Egitto*, 1998, popravljena in razširjena izdaja knjige iz l. 1968.

skupnosti v Egiptu v tretjem stoletju (slednje predvsem na podlagi Sotasovih pisem). Kar pa se tiče jezikovnega vidika, poznoantična pisma pomembno prispevajo k našemu védenju o kojn  ali skupni gr cini. Sploh v tistih pismih, kjer je jezik bližje pogovornemu, lahko spremljamo odstopanje od nekaterih pravopisnih in skladenjskih norm klasičnega obdobja, kar do neke mere  e nakazuje na postopen prehod k bizantinski (in novi) gr cini.⁷

PISMA

Pismo sirote Tare teti Horejni (P. Bour. 25⁸)

V pismu P. Bour. 25 beremo žalostne besede osirotele Tare, namenjene teti Horejni. Po smrti matere je ostala sama v tujini – v sirskelem mestu Apameja (dan. Qala’at el-Medik), od koder piše teti v mesto Koptos v Egiptu (gr. Κοπτός oziroma Ίουστινιανούπολις, danes Qift). Naldini sprejema Schubartovo datacijo na podlagi sloga pisave in postavlja pismo v četrto stoletje po Kr., medtem ko je po mnenju izdajatelja papirusa Collarta pismo nastalo v petem stoletju.⁹

V besedilu naletimo na nekaj izrazov, na podlagi katerih lahko upravičeno sklepamo, da je bila avtorica kristjanka. V tretji vrstici na sprednji strani najdemo značilno kr cansko pozdravno formulo  ν θ(ε)ϖ χαίρειν, ki prepričljivo kaže, da je avtorica kristjanka.¹⁰ V naslednji vrstici najdemo besedno zvezo  ϖχομε τϖ θ(ε)ϖ, ki prav tako govori v prid njene kr canske identitete, saj se takšna formulacija, ki sicer temelji na stare si, poganski uvodni pisemski formulaciji, ne pojavlja v pismih, ki jim zanesljivo lahko pripišemo poganski izvor.¹¹ Pri tem pa je treba opozoriti, da zgolj omemba Boga v ednini (s členom ali brez:   θεός, θεός) sama po sebi  e ne zado ca za identifikacijo pisca pisma kot kristjana. Takšno monoteistično formulacijo bi lahko uporabili tudi Judje, pa tudi, a zelo redko, pogani,  e bi imeli v mislih kakega določenega krajevnege boga.¹²

7 Kljub temu pa na dokumentih iz cesarske dobe, najdenih v Egiptu, zasledimo tudi jezikovne značilnosti, ki jih ni mogoče pojasniti zgolj kot posledico diahronih sprememb v grškem jeziku. Zanje lahko i cemo vzrok tudi v dvojezičnosti prebivalstva Egipta v tem obdobju; določen del prebivalstva je namreč gotovo znal koptsko in grško (medtem ko je bilo znanje latin cine redkejše) (Gignac, *A Grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods*, 46–48.) O posebnostih egipčanske kojn  gl. tudi Horrocks, *Greek: A history of the language and its speakers*, 111–113 in 165–188.

8 Papiruse iz zbirke U. Bourianta hranijo na Inštitutu za papirologijo na pariški Sorboni.

9 Naldini, *Il cristianesimo*, 307.

10 Blumell, *Lettered Christians. Christians, Letters, and Late Antique Oxyrhynchus*, 55.

11 Naldini, *Il cristianesimo*, 12; Blumell, *Lettered Christians*, 55; gl. tudi op. 14 spodaj.

12 Rees, »Popular Religion in Greco-Roman Egypt: II. The Transition to Christianity«, 94; Naldini, *Il cristianesimo*, 7–10 in 12. Naldini, op. cit., 7, zavrača Ghedinijevo mnenje, da za identifikacijo pisca pisma kot kristjana zado ca  e uporaba samostalnika θεός brez člena; gl. Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 31.

Izredno pomenljivo pri določanju krščanske identitete avtorice je dejstvo, da je samostalnik θεός obakrat v tem pismu zapisan v obliki t. i. *nomen sacrum*, enako velja tudi za samostalnik κύριος v 14. vrstici na sprednji strani. *Nomina sacra* so okrajšave besed, ki so se nanašale na temelje krščanskega verskega prepričanja (npr. θεός, κύριος, Ἰησοῦς, χριστός, kasneje pa so se jim pridružile še druge).¹³ Nad okrajšanimi besedami so zapisali vodoravno črtico – takšna praksa pa v nasprotju z običajno grško pisarsko prakso ni bila namenjena varčevanju s prostorom; kot rečeno, so se na ta način dodatno poudarili najpomembnejši termini.¹⁴ Ohranjenih je sicer tudi nekaj primerov judovske uporabe *nomina sacra*, a vendar takšnih primerov ne najdemo v zasebnih pismih.¹⁵ Zato je upravičen sklep, da so *nomina sacra* jasen odraz piščeve krščanske identitete.¹⁶

Omemba pashe, velike noči, v sedmi vrstici na prednji strani nedvomno uvršča pismo v judovski ali krščanski kontekst, a na podlagi drugih znamenj, kot je raba *nomina sacra*, lahko z zelo veliko verjetnostjo rečemo, da je govora o veliki noči v krščanskem kontekstu.

Zaključni pozdrav ἐρωμένην σε ὁ κ(ύριος) διαφυλάττοι (r. 16–17) sicer temelji na starejši, poganski formuli ἐρωῶσθαί σε εὐχομαι,¹⁷ a se v takšni obliki (torej z dodano značilno monoteistično besedno zvezo) kljub temu praviloma uporablja v pismih krščanskega izvora.¹⁸

13 Blumell, *Lettered Christians*, 49–50.

14 Roberts, *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt*, 26–27 in 46.

15 Blumell, *Lettered Christians*, 50; Roberts, *Manuscript*, 32–33. Gotovo je utemeljeno Robertsovo mnenje, da je psihološko ozadje nastanka *nomina sacra* v krščanskem okolju judovsko spoštovanje Božjega imena. Toda sama praksa zapisovanja *nomina sacra* je kasnejša, tako denimo *nomina sacra* ne najdemo na judovskih papirusih iz Egipta predkrščanskega obdobja niti v kumranskih rokopisih (Roberts, *Manuscript*, 28–30).

16 Blumell, *Lettered Christians*, 50; Naldini, *Il cristianesimo*, 12–13 in 22–23; Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 57–62; Martinez, »The Papyri and Early Christianity«, 592.

17 Trapp, *Greek and Latin Letters*, 35. Isto velja za uvodno formulacijo, ki sledi pozdravu: πρὸ παντὸς εὐχομαι τῷ θε(ε)ῷ ὑγιαίνειν. Ta formulacija, ki vsebuje monoteistično besedno zvezo τῷ θε(ε)ῷ, izvira iz starejše formulacije brez te besedne zveze: πρὸ παντὸς εὐχομαι ὑγιαίνειν (Trapp, loc. cit.).

18 Blumell, *Lettered Christians*, 55; Rees, »Popular Religion«, 96. Prim. tudi Reesovo opažanje, ki velja tako glede pisemskih formulacij kot tudi širše glede vpliva krščanstva na razvoj jezika: »The scriptures became popular and everyday vocabulary was leavened with scriptural terms« (Rees, loc. cit.).

Besedilo¹⁹*recto*

κυρία μου και ἐπιποθήτη θεία, Τάρη
 θυγάτηρ ἀδελφῆς σου Ἄλλουτος
 ἐν θ(ε)ῶ χαίρειν.

πρὸ παντὸς εὐχομε τῷ θ(ε)ῶ ὑγιένουσάν
 σε και εὐθυμοῦσαν ἀπολαβῖν τὰ παρ' ἐμοῦ 5
 γράμματα· αὕτη γὰρ μου ἐστὶν εὐχή· γεί-
 νωσκε δέ, κυρία μου, ὅτι ἀπὸ τῶν Πάσχω(ν)
 ἢ μήτηρ μου, ἢ ἀδελφή σου, ἐτελε[ύτη]σεν.
 ὄ[τ]ε δὲ τὴν μητέρα μου εἶχα, μεθ' [ἐ]αυτῆς 10
 ὄλον τὸ γένος μου αὕτη ἦν· ἀφ' οὗ δ[ὲ] ἐτε-
 λεύτησ[ε]ν, ἔμιναι ἔρημος, μ[η]δένα ἔχουσα
 ἐπὶ ξένοις τόποις· μνημόνευε οὖν,
 θεία, ὡς ζητούσης τῆς μητρός μου, εἶνα εἴ τι-
 να εὐρίσκis πέμπε πρὸς ἐμέ· προσα-
 γόρευε πᾶσαν τὴν συγγένειαν ἡμῶν. 15
 ἔρρωμένην σε ὁ κ(ύριος) διαφυ-
 λάττοι μακροῖς και εἰρη-
 νικοῖς χρόνοις, κυρία μου.

verso

[ἀπό]δος τὴν ἐπιστολήν 20
 Ὠρείνα, ἀδελφῆ Ἀπολλωνίου, Κοπτιτίσα, παρὰ
 Τάρης, θυγατρὸς ἀδελφῆς αὐτῆς, ἀπὸ Ἀπαμίας.

Jezikovni aparat in komentar

r.1. ἐπιποθήτη = ἐπιπόθητω: pridevniku z dvema končnicama se doda posebna ženska končnica, kar je splošna značilnost skupne grščine ali kojné; **r.1–2 κυρία μου και ἐπιποθήτη θεία, Τάρη θυγάτηρ ἀδελφῆς σου Ἄλλουτος**: za krščanska pisma je značilno, da je v uvodnem pozdravu naslovnik pisma na prvem mestu;²⁰ **r.4. εὐχομε** = εὐχομαι, diftong αι se je najmanj od cesarske dobe izgovarjal kot [e], zato zamenjava digrafa αι s črko ε; gre za zamenjavo, na katero zelo pogosto naletimo v papirusih iz tega obdobja;²¹ **ὑγιένουσάν** =

19 Besedilo s papirusa je na voljo v spletni bazi *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HG^V): <http://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/hgv/32904>. Besedilo, objavljeno na tej spletni strani, sledi izdaji Paula Collarta iz l. 1926. Fotografiji (recto, verso) papirusa sta dostopni na spletnih naslovih: <http://www.papyrologie.paris-sorbonne.fr/photos/2010850.jpg> in <http://www.papyrologie.paris-sorbonne.fr/photos/2010850.jpg>. Na fotografiji sprednje strani papirusa sta lepo vidna nomina sacra v 3. in 16. vrstici.

20 Trapp, *Greek and Latin Letters*, 34–35.

21 Gignac, *A Grammar of the Greek papyri*, 191–192.

ὕγιαίνουσάν: zamenjava digrafa αι z ε; **r.5.** ἀπολαβῖν = ἀπολαβεῖν: nepravi diftong ει je označeval dolgi ozki e ([έ]) in se je že najmanj od helenističnega obdobja izgovarjal kot [i], zato zamenjava digrafa ει s črko ι;²² **r.6-7.** γεί-νωσκε = γί|γνωσκε: zamenjava črke ι z digrafom ει (obratno kot v r.5, a z enako glasoslovno utemeljitvijo); **r.9:** εἶχα: namesto običajne imperfektne oblike εἶχον se v kojné po analogiji s šibkim aoristom uveljavlja ta oblika; **r.11.** |λεύτησ\ε/ν,ν corr. ex ετελευτησ[[α]]ν; **r.11.** ἔμινα = ἔμεινα: zamenjava digrafa ει s črko ι; **r.13.** εἶνα = ἴνα: zamenjava črke ι z digrafom ει. Ob μνημονεύω se namesto klasičnega infinitiva ali veznikov ὅτι ali ὡς (ki sta redkejša) v kojné uporablja tudi veznik ἴνα; **r.14.** εὐρίσκis = εὐρίσκεis: zamenjava digrafa ει s črko ι; **r.14.** εἶ τινα εὐρίσκis πέμπε πρὸς ἐμέ: Naldini razume πέμπειν na tem mestu kot »inviare notizie« in prevaja: [Ricordati] ... di mandarmi (un tuo scritto), se trovi qualcuno (che lo porti).²³ Menim, da je prevod urednika papirusa Collarta prepričljivejši: »si tu en trouves l'occasion, envoie quelqu'un«;²⁴ **r.15.** συγγένιαν = συγγένειαν: zamenjava digrafa ει s črko ι; **v.20.** Κοπιτίσισ = Κοπιτίσιση: enojna sigma namesto dvojne. Pri zamenjavi η z α gre za pojav, ki ga na papirusnih dokumentih iz tega obdobja zasledimo redkeje, najverjetneje ga je treba pripisati vplivu koptščine;²⁵ **v.21.** Ἀπαμίας = Ἀπαμείας: zamenjava digrafa ει z joto.

Prevod

Spredaj:

Svojo gospo in drago teto pozdravljam v Bogu Tare, hči tvoje sestre Alut.

Najprej prosim Boga, da bi prejela moje pismo vedra in zdrava. To je namreč moja želja. Vedi, moja gospa, da je moja mati, tvoja sestra, umrla ob veliki noči. Ko je bila moja mati še z menoj, je bila ona vsa moja družina. Odkar pa je umrla, sem sama in nimam nikogar v tujih krajih. Spomni se torej, teta, kakor če bi bila moja mati živa, poslati k meni, če koga najdeš. Pozdravi vso našo družino.

Naj te, moja gospa, Gospod ohranja zdravo mnoga mirna leta.

Zadaj:

Oddaj pismo Horejni, Apolonijevi sestri iz Kopta; od Tare, hčere njene sestre iz Apameje.

22 Gignac, *A Grammar of the Greek papyri*, 189–190.

23 Naldini, *Il cristianesimo*, 308–309.

24 Navedeno v: Naldini, *Il cristianesimo*, 309.

25 Gignac, *A Grammar of the Greek papyri*, 285–286.

Pismo Amona materi Kaliniki (PSI X 1161)

V tem presunljivem pismu Amon iz tujine piše svoji materi Kaliniki, naj ga reši, da ne bo umrl v tujini povsem osamljen. Razloga, zakaj se nahaja na tujem, ne izvemo. Prav tako nista znana niti lokacija nastanka pisma niti kraj, kamor je Amon pismo poslal. Besedilo ni ohranjeno v celoti, saj manjka del papirusa s sklepnim besedilom na sprednji strani. Zapis se nahaja na papirusu z merami 10 x 14 cm, Naldini pa ga datira v 4. st.

Znamenji krščanske identitete pisca sta uvodna formula εὐχομαί σε ὑγειένειν παρὰ τῷ κυρίῳ θεῷ in besedna zveza ἔχω ... οὐδένα ἄλλον εἰ μὴ μόνον/ τὸν θεόν. Čeprav na podlagi teh dveh indicev samih po sebi ne moremo s popolno gotovostjo sklepati na krščansko identiteto pisca, pa je to vendarle zelo verjetno.²⁶

*Besedilo*²⁷

recto

Καλινίκη κυρία μου μητρί
 Ἄμμων χαίρειν.
 πρὸ μὲν πάντων εὐχομαί
 σε ὑγειένειν παρὰ τῷ κυρί-
 ω θεῷ. οἶδες μὲν καὶ σοὶ τὰ
 ὄντα ἐν τῇ οἰκίᾳ ἡμῶν καὶ
 μάλιστα ὅτι ἐπὶ ξένης εἰμί.
 πολυπρ[α]γμότησον οὖν
 καὶ ἐξέτασον καθ' ἐκάτην
 ἡμέραν περὶ τῆς σωτηρίας
 μου. οἶδας γὰρ ὅτι οὐδένα
 ἔχω σὺν ἐμοί, οὐκ ἀδελφή(ν),
 οὐκ ἀδελφόν, οὐκ οἰεῖόν, οὐ-
 δένα ἄλλον εἰ μὴ μόνον/ τὸν
 θεόν. παρακαλῶ οὖν, κυρία
 μου μήτηρ, μνηθσῆνέ
 μου καὶ κὰν μιᾶς ἡμέρας, μὴ πως
 ἐπὶ ξένης ἀποθάνω μηδένα
 ἔχοντα. γνῶνέ σε θέλω ἵδι/ὅ εὐμου-
 ρος Θεότητος ἐτελεύτησεν,
 καὶ ἐνθάδε ἀφείθη ταῦτα

26 Naldini, *Il cristianesimo*, 11 in 15; Blumell, *Lettered Christians*, 53; prim. tudi uvod v zgornje pismo.

27 Besedilo je na voljo v spletni bazi *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HGV): <http://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/hgv/32846>. Besedilo, objavljeno na tej spletni strani, sledi izdaji G. Vitellija in M. Norse iz l. 1932.

verso

ἀπό[δ(ος)] τῆ μητρὶ μου Καλλι[ν]ική τ. .

Jezikovni aparat in komentar

r.1. corr. ex καλο\ι/νική; **r.4.** **ὑγαιένειν** = ὑγιαίνειν: zamenjava digrafa ει s črko ι ter digrafa αι s črko ε; **r.5.** **σοι** = σὺ: zamenjava črke υ z digrafom οι; **r.5.** **οἶδες**: οἶδες in οἶδας (r. 11) se pod vplivom analogije s končnicami imperfekta in krepkega aorista uveljavljata v kojné namesto klasične oblike za 2. os. sg. οἶσθα;²⁸ **r.9.** **ἐκάτην** = ἐκά<σ>την; **r.11.** **οἶδας**: gl. r. 5; **r.13.** **οὐκ' οἰείον** = οὐκ υἰόν: nikalnica z nepridihnjnim zapornikom κ, zamenjava črke υ z digrafom οι, zamenjava črke ι z digrafom ει; odsotnost pridiha (ali psiloza) je ena od glasoslovnih značilnosti kojné; **r.16.** **μήτηρ**: vokativ, klasično μήτηρ; **r.16.** **μνηθσηνέ** = μνησθηναί: zamenjava diftonga αι s črko ε; **r.18–19** **μηδένα ἔχοντα**: particip se po sklonu ne ujema z nanosnico, kar je splošna značilnost grščine tega obdobja in odraža nastajanje deležja; **r.19.** **γῶνέ** = γῶναί: zamenjava diftonga αι s črko ε; **r.19–20.** **εὔμυρος** = εὔμοιρος: zamenjava digrafa οι s črko υ, obratno kot v r. 5;²⁹ **r.20.** **Θεέτητος** = Θεαίτητος: zamenjava digrafa αι s črko ε.

Prevod

Spredaj

Svojo gospo in mati pozdravljam Amon. Najprej prosim Boga, da si zdrava. Sama veš, kakšne so razmere pri nas doma, sploh pa to, da sem v tujini. Zato vsak dan poizveduj o moji rešitvi in si prizadevaj zanjo. Veš, da ni nikogar ob meni, ne sestre ne brata ne sina, nikogar nimam, le Bog je z menoj. Prosim te torej, moja gospa mati, spomni se name, četudi le za en dan, in naj ne umrem v tujini brez vseh. Želim, da veš, da je umrl dobri Teajtet, tukaj pa so bile zapuščene te [...]

Zadaj

Oddaj moji materi Kaliniki [...]

²⁸ Naldini, *Il cristianesimo*, 273–274.

²⁹ Gignac, *A Grammar of the Greek papyri*, 197–198.

Škof Sotas piše Demetrijanu (P. Oxy. 12.1492)

Pismo Sotasa, za katerega A. Luijendijk na podlagi ohranjenih pisem iz njegove korespondence utemeljeno sklepa, da je bil oksirinski škof,³⁰ osvetljuje, kako je Cerkev pridobivala premoženje prek darov članov krščanske skupnosti. Da je bil naslovnik pisma Demetrijan posebej spoštovan član krščanskega občestva v Oksirihu, kaže Sotasov nagovor $\text{ἱερ}[\acute{\epsilon} \nu\acute{\iota}\acute{\epsilon}]$ (r. 1, prav tako v formulaciji naslova, v. 1). Posebno zanimiva je Sotasova omemba Božje previdnosti $\text{τὰ ἔ[ν τῆ]θεία προνοία}$ (r. 7–8), kar kaže na teološko razumljeno ozadje cerkvene organizacije. Nekaj podobnega lahko trdimo o Sotasovi omembi odrešenja (r. 6).³¹

Na podlagi sloga pisave A. Luijendijk sklepa, da je pismo nastalo v 3. st. po Kr.³² Mere papirusa so 10.3 x 22.6 cm, zgornji del in desni rob sta poškodovana.

Besedilo³³

recto	
$\chi\alpha[\acute{\iota}]\rho\epsilon, \text{ἱερ}[\acute{\epsilon} \nu\acute{\iota}\acute{\epsilon}]$	
$\Delta\eta\mu\eta\tau\rho\iota[\alpha\nu\acute{\epsilon}. \Sigma\acute{\omega}\tau\alpha\varsigma]$	
$\sigma\epsilon \text{πρ}[\omicron\sigma\alpha\gamma\omicron\rho\epsilon\acute{\upsilon}\omega.]$	
$\tau\acute{o} \text{κοινόν} \dots$	
$\epsilon\ddot{\upsilon}\delta\eta\lambda\omicron\nu \text{καὶ τὸ κοί[νόν]}$	5
$\sigma\omega\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\nu \acute{\eta}\mu\acute{\omega}\nu [\dots]$	
$\tau\alpha\acute{\upsilon}\tau\alpha \gamma\acute{\alpha}\rho \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\nu \text{τὰ ἔ[ν τῆ]}$	
$\theta\epsilon\acute{\iota}\alpha \text{προνοία. εἰ οὖν ἔ-}$	
$\kappa\rho\epsilon\iota\nu\alpha\varsigma \text{κατὰ τὸ παλ[αῖον]}$	
$\acute{\epsilon}\theta\omicron\varsigma \text{δοῦναι τὴν ἄρ[ο]υ-$	10
$\rho\alpha\nu \tauῶ \text{τόπω, ποιήσον}$	
$\alpha\acute{\upsilon}\tau\eta\nu \acute{\alpha}\phi\omega\rho\iota\sigma\theta\eta\nu\alpha\iota$	
$\acute{\iota}\nu\alpha \chi\rho\acute{\eta}\sigma\omega\nu\tau\alpha\iota, \kappa[\alpha] \acute{\iota} \acute{\omega}\varsigma$	
$\acute{\epsilon}\alpha\nu \kappa\rho\epsilon\acute{\iota}\nu\eta\varsigma \text{περὶ τοῦ/ ἔ[ρ]γ[ου]}$	
$\theta\acute{\alpha}\rho\rho\epsilon\iota. \text{πάντας τ[ο]ῦ[ς]}$	15
$\acute{\epsilon}\nu \tauῶ \omicron\acute{\iota}\kappa\omega \text{σου ἅπαντ[ας]}$	
$\text{προσαγόρευε. ἔρρω-}$	
$\sigma\theta\alpha\iota \acute{\upsilon}\mu\acute{\alpha}\varsigma \text{εὐχομαι}$	
$\tauῶ \theta\epsilon\acute{\omega} \text{διὰ παντὸς}$	
καὶ ἔν παντί.	20
verso	
$\tauῶ \text{ἱερῶ υ}[\acute{\iota}]\acute{\omega} \mu[\omicron] \nu \Delta\eta\mu\eta\tau\rho\iota\alpha\nu\acute{\omega} \text{π(αρὰ) Σῶτου.}$	

30 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 100.

31 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 131.

32 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 94, zlasti op. 39.

33 Besedilo je na voljo v spletni bazi *Heidelberg Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HGV): <https://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/hgv/31748>. Besedilo, objavljeno na tej spletni strani, sledi izdaji B. Grenfella in A. Hunta iz l. 1916.

Jezikovni aparat in komentar

r.1. ἱερ[ἔ: na papirusu trema namesto ostrega pridiha na črki ι: ἱερ[ε]; **r.1. ἱερ[ἔ υἱἔ]:** najverjetneje simbolna uporaba tega naziva. Bolj kot to, da bi bil Demetrijan Sotasov dejanski sin, gre verjetno ali za »duhovno sinovstvo«, torej za odnos med duhovnim učiteljem in učencem, ali za odnos med zvestim članom verske skupnosti in njenim voditeljem. Če je temu tako, morda poimenovanje kaže, da je bil Demetrijan v Sotasovih očeh pomemben darovalec;³⁴ **r.8–9. ἔκρεινας** = ἔκρινας: zamenjava digrafa εἰ s črko ι; **r. 9–10. κατὰ τὸ παλ[αιὸν] ἔθος:** navada, da posamezniki darujejo v dobro krščanske skupnosti sega že v apostolske čase;³⁵ **r.10–11. ἄρ[ο]ύραν:** arura, površinska mera v Egiptu, približno 3000 m².³⁶ V tem primeru je verjetno šlo za aruro obdelovalne zemlje;³⁷ **r.11. τῷ τόπῳ:** s tem nevtralnim izrazom je lahko mišljena kakršnakoli cerkvena skupnost;³⁸ **r.12. ἀφορισθῆναι** = ἀφορισθῆναι: v kojné se izgublja razlika med dolgim in kratkim o, zato se pogosto zamejmeta črki ω in o;³⁹ **r.13. ἴνα:** na papirusu namesto ostrega pridiha trema na črki ι: ἴνα; **r.14. κρείνης** = κρίνης; digraf εἰ namesto η (oz. črke η s podpisano joto); **r.14. ἔ[ρ]γ[ου]:** ἔργον bi v tem kontekstu lahko pomenilo tako »dejanje« (torej darovanje zemlje) kot »polje«, »obdelovalna zemlja« (za ta pomen prim. P. Baden 2.40, l. 5 = P. Sarap. 15, 2. st. po Kr.); **r.18. ὕμᾱς:** na papirusu namesto ostrega pridiha trema na črki υ: ὕμασ; **v.21. ἱερῶ:** na papirusu trema namesto ostrega pridiha na črki ι: ἱερω.

Prevod

Spreddaj

Pozdravljen, sveti sin, Demetrijan! Sotas te pozdravljam.

Skupno [...] je jasno in naše skupno odrešenje [...], kajti te stvari so v Božji previdnosti. Če si se torej odločil, da v skladu s starim običajem podeliš aruro zemlje skupnosti/Cerkvi, ji označi meje, da jo bodo lahko uporabljali, in ne boj se, kakor koli se boš odločil glede polja/dejanja. Pozdravi vse svoje domače. Molim k Bogu, da ste dobro v vsakem oziru.

Zadaj

Svetemu sinu Demetrijanu od Sotosa.

34 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 128–131.

35 Naldini, *Il cristianesimo*, 158. Prim. tudi zanimivo opažanje A. Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 132, glede Sotasovega sklicevanja na navado v drugih njegovih ohranjenih pismih (PSI 3 208, vrstica 6 in PSI 9 1041, vrstica 12). To po njenem mnenju kaže na zavedanje Cerkve, da je dedinja častitljivega izročila.

36 Naldini, *Il cristianesimo*, 158; prim. tudi Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 132.

37 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 132.

38 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 133.

39 Gignac, *A Grammar of the Greek papyri*, 275–277.

Sotasovo pismo Petru (PSI III 208)

To pismo je predstavitveno oziroma priporočilno pismo. Škof Sotas ga je napisal za nekega Herakla in naslovil na »ljubljenega brata« (ἀγαπητὲ ἀδελφέ, r. 1–2) Petra. Namen tovrstnih priporočilnih pisem je bil predstaviti vernika krščanski skupnosti, znotraj katere še ni bil poznan.⁴⁰

Pismo je napisano na pergament, ki meri 5.1 x 11.5 cm⁴¹ in je bil najden med italijanskimi izkopavanji v Oksirinhu med l. 1910 in 1914. Naldini ga je datiral v konec 3. st., prav tako pa tudi Luijendijk,⁴² ki meni, da je nastalo v drugi polovici 3. st.

V pismu so uporabljena *nomina sacra* (1. in 13. vrstica), značilno krščanski je tudi Sotasov nagovor naslovnika: ἀγαπητὲ [ἄδ]ελφε. Kot v prejšnjem pismu (r. 9–10) tudi tukaj Sotas podkrepi svoje besede s sklicevanjem na uveljavljen običaj: [κ]ατὰ τὸ ἔθος (6. vrstica). Sklepna formula je značilno krščanska.

*Besedilo*⁴³

χαῖρε ἐν κ(υρί)ῳ, ἀγαπητὲ	
[ἄδ]ελφε Πέτρε, Σώτ[ας]	
σε προσαγορεύω.	
τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν	
Ἡρακλῆν παράδεξαι	5
[κ]ατὰ τὸ ἔθος, δι' οὗ σὲ	
καὶ τοὺς σὺν σοὶ πάν-	
τας ἀδελφοὺς ἐγὼ	
καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ	
προσαγορεύομε(ν).	10
ἔρρωσθαί σε	
ἐν θ(ε)ῷ εὐχομαι.	

Jezikovni komentar

1.κ(υρί)ῳ: beseda je zapisana kot *nomen sacrum*. Tako v tem kot v naslednjem priporočilnem oziroma predstavitvenem pismu Sotas brez izjeme uporablja

⁴⁰ Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 123.

⁴¹ Fotografija pergamenta je dostopna na spletnem naslovu: <http://www.psi-online.it/images/orig/PSI%20III%20208%20r.jpg?1365956500>.

⁴² Naldini, *Il cristianesimo*, 151; Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 94.

⁴³ Transkribirano besedilo s papirusa je vzeto iz spletne baze *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HGV): <http://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/hgv/33228>. Besedilo, objavljeno na tej spletni strani, sledi izdaji Lodija v Papiri greci e latini, III 208, Firenze 1914.

nomina sacra, ki pa jih ni uporabil v zgornjem pismu Demetrijanu (P. Oxy 12.1492). Po mnenju A. Luijendijk, ki se mi zdi utemeljeno, imajo v priporočilnih pismih znotraj krščanskih skupnosti *nomina sacra* še večjo težo kot sicer: delujejo namreč kot nedvoumno znamenje krščanske identitete in zanesljivosti pisca, kar je bilo še toliko pomembneje v časih, ko je bilo izražanje krščanske identitete nevarno;⁴⁴ **1. ἀγαπητῆ**: značilno krščanski pridevnik v nagovoru naslovnika;⁴⁵ **2. [ἄδ]ελφῆ**: glede na kontekst je očitno, da ne gre za družinsko razmerje, temveč za brata v veri, enako v četrti vrstici. Izraza ἀδελφός in ἀδελφή sta se v tem kontekstu uporabljala za krščene člane krščanskega občestva;⁴⁶ **13. θ(ε)ῶ**: beseda je zapisana kot *nomen sacrum*.

Prevod

Pozdravljen v Gospodu, ljubljeni brat Peter, Sotas te pozdravljam.

V skladu z navado sprejmi našega brata Herakla, prek katerega jaz in ti, ki si so z menoj, pozdravljamo tebe in vse brate, ki so s teboj.

Molim zate, da bi bil zdrav v Bogu.

Sotasovo pismo Pavlu (PSI IX 1041)

To pismo je, tako kot prejšnje, priporočilno pismo, ki ga je napisal oksirinski škof Sotas. Naslovil ga je na Pavla s prošnjo, naj sprejme »brate« Herona, Horiona, Filadelfa, Pekisisa, Naruna in Leona – slednji je bil na začetni stopnji katehumenata, medtem ko so se drugi nahajali že na višji stopnji uvajanja v krščansko skupnost. Kot omenjeno zgoraj, je izraz brat/sestra v krščanskih pismih navadno uporabljen za krščene člane skupnosti.⁴⁷ Zato se na tem mestu pojavi težava pri razumevanju Sotasovih besed, ki so jo razlagalci tega mesta spregledali. Navedenih je pet imen: Heron, Horion, Filadelfon, Pekisis in Narun (Leon ne sodi v ta okvir, saj je tam jasno, da je le on katehumen začetnik). Zastavlja se vprašanje, ali Filadelf spada k »bratom« ali »katehumenom na višji stopnji« (glede drugih štirih je jasno, da sta

44 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 135. Avtorica meni, da Sotas v pismu Demetrijanu ni potreboval tako močnega identitetnega znamenja. Čeprav svojega stališča ne pojasni natančneje, lahko iz pisma sklepamo, da sta se Sotas in Demetrijan poznala in bila že prej v stiku v zvezi z zemljo, ki jo je slednji podaril cerkvi. Pri tem gotovo ni bilo takšnega tveganja kot pri sprejemu neznanca v svojo sredo. Takšna razlaga sicer ne pojasni uporabe *nomina sacra* med ljudmi, ki so se nedvomno poznali, kot na primer v prvih dveh pismih zgoraj. Res pa je tudi, da pismi segata že v čas po milanskem ediktu, ki je kristjanom zagotovil versko svobodo. Tudi to bi lahko vplivalo na spremembo v rabi *nomina sacra*.

45 Naldini, *Il cristianesimo*, 20.

46 Treu, »Christliche Empfehlungs-Schemabriefe«, 633, navedeno v: Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 115. Pri tem pa je treba upoštevati, da sta lahko omenjena izraza rabljena tudi v širšem pomenu, in sicer za izražanje čustvene bližine in tesnejšega prijateljstva z nekom. Poleg tega je bilo v Egiptu v navadi, da so žene svoje može imenovalе ἀδελφοί (Naldini, *Il cristianesimo*, 15–16).

47 Gl. zg. PSI III 208, 2.

prva dva »brata«, druga dva pa »katehumena na višji stopnji«, saj sta oba samostalnika uporabljena v množini); ali pa, nasprotno, Sotas vendarle tudi katehumene – vsaj te na višji stopnji, ki so torej že bližje krstu – že imenuje kot svoje »brate«. Kakorkoli že, razlikovanje med dvema stopnjama katehumenata kaže na razvito cerkveno strukturo sprejemanja članov v svojo sredo.⁴⁸

Pismo je napisano na pergament, ki meri 6.3 x 15 cm, A. Luijendijk pa ga datira v drugo polovico 3. st.⁴⁹

Besedilo⁵⁰

χαῖρε ἐν κ(υρί)ῳ, ἀγαπητὲ ἀδελφε Παῦλε, Σώτας σε προσαγορ(εύω). τοὺς ἀδελφούς ἡμῶν Ἦρωνα καὶ Ὡρίωνα	5
καὶ Φιλᾶδελφον καὶ Πε- κῦσιν καὶ Νααρωοῦν καθηχομένους τῶν συναγομένων καὶ Λέωνα καθηχούμενον	10
ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου πρόσδεξαι ὡς καθήκε[ι]. δι' ὧν σὲ καὶ τοὺς σὺν σοὶ ἐγὼ καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ προσα- γορεύω. ἐρρώσθαι σε εὐ- χομαι ἐν κ(υρί)ῳ, ἀγαπητὲ ἀδελ(φε).	15

Jezikovni aparat in komentar

1.κ(υρί)ῳ: beseda je zapisana kot *nomen sacrum*; **ἀγαπητὲ:** prim. zg. PSI III.208.1; **4. ἀδελφούς:** gl. zg. PSI III.208.2; **8. καθηχομένους** = κατηχομένους; zamenjava črke τ s črko θ je posledica sovpada med nepri-dihnjnimi in pridihnjnimi zapornikov v govoru posameznih pisarjev in ne odraža širšega pojava v razvoju grškega jezika; morda pa je bila to ena izmed posebnosti grškega jezika v Egiptu;⁵¹ **8–9. καθηχομένους τῶν συναγομένων:**

48 Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, 281–283.

49 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 94.

50 Transkribirano besedilo s papirusa je vzeto iz spletne baze *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Papyrusurkunden Ägyptens* (HGV): <http://aquila.zaw.uni-heidelberg.de/hgv/30662>. Besedilo, objavljeno na tej spletni strani, sledi izdaji G. Coppole v *Papiri greci e latini*, IX 1041, Firenze 1929.

51 Gignac, *A Grammar of the Greek papyri*, 90–92.

katehumeni, ki so že na višji stopnji uvajanja v krščanstvo. Na podlagi nekaterih mest iz patristične literature se je Naldini vprašal, ali gre morda za katehume-
ne, ki se jim je ob liturgičnem lomljenju kruha že dovoljeno približati oltarju.⁵²
A. Luijendijk besedno zvezo prevaja kot »catechumens of the congregation«,
a žal ne razloži natanko, kaj misli s tem izrazom (se pravi, na kakšen način je
ta skupina katehumenov že sprejeta v krščansko občestvo).⁵³ R. Burnet prevaja
»catéchumène participant [à la messe]«;⁵⁴ **10. καθηχούμενον** = κατηχούμενον:
gl. zg. 8. **10–11. καθηχούμενον ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου**: gotovo gre za kate-
humena na začetku uvajanja v krščanstvo. A. Luijendijk meni, da moramo
besedno zvezo razumeti dobesečno, kot začetek preučevanja evangelijev;⁵⁵ **12.**
ὡς καθήκε[ι]: prim. P. Oxy 12.1492, r.9–10 κατὰ τὸ παλ[αίον] ἔθος. V obeh
primerih Sotas posebno težo pripisuje ustaljenemu običaju, izročilu krščanske
skupnosti; **11. εὐαγγελίου**: na pergamentu εὐαγ'γγελίου; **16. κ(υρι)ψ**: beseda
je zapisana kot *nomen sacrum*.

Prevod

Pozdravljen v Gospodu, ljubljeni brat Pavel! Sotas te pozdravljam.

Sprejmi, kot se spodobi, naša brata Herona in Horiona, Filadelfa, Pekisisa
in Naruna, katehume, ki že lahko pristopajo k lomljenju kruha, in Leona,
ki je na začetku uvajanja v evangelij. Tebe in te, ki so ob tebi, pozdravljam jaz
skupaj s tistimi, ki so ob meni.

Molim zate, da bil zdrav v Gospodu, ljubljeni brat.

ZAKLJUČEK

Poznoantična zasebna pisma ponujajo neprecenljiv vpogled v življenje posa-
meznikov, ki bi sicer ostali skriti v temi zgodovine. V njih slišimo njihov nep-
posreden, neliteraliziran glas, kar je sicer zelo redka priložnost na področju
klasične filologije in sorodnih ved. Na ta način zasebna pisma tudi dopolnju-
jejo druge zgodovinske vire iz tega obdobja in nas, enkrat bolj in drugič manj
neposredno, seznanjajo z njegovimi kulturnimi, družbenimi in političnimi
značilnostmi. Med pismi, ki sem jih obravnaval v članku, slednje velja zlasti za
tri Sotasova pisma, ki nam razkrivajo nekatere poteze cerkvene organizacije v
obdobju zgodnjega krščanstva. Drugi dve pismi sta bolj intimno povezani z
individualno usodo pošiljateljev in nam tako razkrivata določene poteze *con-*
dition humaine, ki presega to ali ono zgodovinsko obdobje.

52 Naldini, *Il cristianesimo*, 154–155 in 39.

53 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 116.

54 Burnet, *L'Égypte ancienne à travers les papyrus. Vie quotidienne*, 87.

55 Luijendijk, *Greetings in the Lord*, 116–117.

Ob tem naj dodam, da ima preučevanje dokumentov s papirusov, po številu letno objavljenih papirusov sodeč, svetlo prihodnost.⁵⁶ Van Minnen je l. 2001 ocenjeval, da je bilo število do tedaj objavljenih dokumentov s papirusov in ostraka okrog 72.000, medtem ko je bilo število vseh znanih tovrstnih dokumentov med 1.000.000 in 1.500.000.⁵⁷ To seveda pomeni, da lahko v prihodnosti tako na področju literarnih kot zasebnih besedil upravičeno upamo še na kakšno zanimivo najdbo, ki bo obogatila naše védenje o antiki.

Sergej Valijev
Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede
ZRC SAZU, Ljubljana
sergej.valijev@zrc-sazu.si

BIBLIOGRAFIJA

Izdaje pisem

- P. Bour.: P. Collart, izd. *Les Papyrus Bouriant*. Paris: Honoré Champion, 1962.
P. Oxy 12: B. Grenfell in A. Hunt, izd. *The Oxyrhynchus Papyri*. 12. zv. London: Egypt Exploration Fund, 1916.
PSI III: T. Lodi, izd. *Papiri greci e latini*. 3. zv. Firenze: Felice le Monnier, 1914.
PSI IX: G. Coppola, izd. *Papiri greci e latini*. 9. zv. Firenze: Felice le Monnier, 1929.
PSI X: G. Vitelli, izd. *Papiri greci e latini*. 10. zv. Firenze: Felice le Monnier, 1932.

Sekundarna literatura

- Bagnall, R. S. *Egypt in Late Antiquity*. Princeton, NY: Princeton University Press, 1993.
Blumell, L. H. *Lettered Christians. Christians, Letters, and Late Antique Oxyrhynchus*. Leiden in Boston: Brill, 2012.
Burnet, R. *L'Égypte ancienne à travers les papyrus. Vie quotidienne*. Pariz: Éditions Flammarion, 2003.
Di Bernardino, A. »Ossirincó.« V: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, 2. zv., ur. A. Di Bernardino, 3700–3704. Genova in Milano: Marietti, 2007.
Gignac, F. T. A *Grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine periods. Phonology*. Zv. 1: *Phonology*. Milano: Istituto Editoriale Cisalpino, 1975.
Horrocks, G. *A History of the Language and its Speakers*. 2. izd. Chichester: John Wiley & Sons, 2010.
Luijendijk, A. *Greetings in the Lord. Early Christians and the Oxyrhynchus Papyri*. Cambridge, MA: Harvard Theological Studies, 2008.

56 Tako je bilo na primer med letoma 1995 in 1999 urejenih in izdanih okrog 1000 papirusov letno, van Minnen, »The Millennium of Papyrology (2001–)?«, 707 in 714.

57 Van Minnen, »The Millennium of Papyrology (2001–)?«, 705.

- Martinez, D. G. »The Papyri and Early Christianity.« V: *The Oxford Handbook of Papyrology*, ur. R. S. Bagnall. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Minnen, P. van. »The Millennium of Papyrology (2001–)?« *Papyrologica Vindobonensia* 1 (2007): 703–714.
- Naldini, M. *Il cristianesimo in Egitto*. 2. izd. Firenze: Nardini Editore, 1998.
- Rees, B. R. »Popular Religion in Greco-Roman Egypt: II. The Transition to Christianity.« *The Journal of Egyptian Archaeology* 36 (1950): 80–100.
- Roberts, C. H. *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Trapp, M. *Greek and Latin Letters*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

POVZETEK

V članku obravnavam pet zasebnih pisem, ki so bila najdena v Egiptu in so nastala med 3. in 4. st. po Kr.: P. Bour. 25, PSI X.1161, P. Oxy 12.1492, PSI III.208 in PSI IX.1041. Ta pisma lahko z veliko mero gotovosti pripišemo krščanskim avtorjem. V prid tej identifikaciji govorijo zlasti uvodne in sklepne formulacije ter raba *nomina sacra*. Iz pisem Sotasa, ki je bil verjetno oksirinski škof v drugi polovici 3. st., lahko razberemo tudi nekaj potez cerkvene organizacije v tem obdobju. Poleg tega pozornost posvečam tudi tistim pravopisnim in slovničnim značilnostim jezika obravnavanih dokumentov, ki odstopajo od jezikovnih norm klasičnega obdobja in nam do določene mere nudijo vpogled v to obdobje zgodovine grškega jezika.

Ključne besede: krščanska pisma iz pozne antike, zgodnjekrščanska skupnost v Egiptu, škof Sotas, Oksirinh

SUMMARY

Five Private Christian Letters from Egypt

The article discusses five private letters found in Egypt, dating from the 3rd and 4th centuries A.D.: P. Bour. 25, PSI X 1161, P. Oxy 12 1492, PSI III 208 and PSI IX 1041. There is sufficient evidence for ascribing them to Christian authors. The indications allowing such identification are particularly the opening and closing formulae and the use of *nomina sacra*. The letters of Sotas, who was probably the bishop of Oxyrhynchus in the second half of the 3rd century, provide some data about the ecclesiastic organisation in this period. Furthermore, the paper draws attention to those orthographic and grammatical characteristics of the documents which deviate from the language norms of the classical period. These features grant us some insight into this stage of development of the Greek language.

Keywords: Christian letters from late antiquity, early Christian community in Egypt, bishop Sotas, Oxyrhynchus